

Herwonnen vrijheid

Vertaling René van Veen

Julian Baggini

Herwonnen vrijheid

De mogelijkheid van een vrije wil

Nieuw Amsterdam *Uitgevers*

Eerste druk oktober 2015

Oorspronkelijke titel *Freedom Regained. The Possibility of Free Will*. Granta Books, Londen 2015

© 2015 Julian Baggini

© 2015 Nederlandse vertaling René van Veen / Nieuw Amsterdam Uitgevers

Alle rechten voorbehouden

De vertaling van het eerste motto op blz. 5 is ontleend aan David Hume:

Het menselijk inzicht: een onderzoek naar het denken van de mens,

vertaling J. Kuin (Boom 2002).

Tekstredactie Marianne Tieleman

Omslagontwerp Bureau Beck

Foto omslag © Getty Images

Foto auteur © Richard H. Smith

NUR 730

ISBN 978 90 468 1969 2

www.nieuwamsterdam.nl/julianbaggini

Ik geef toe dat dit probleem zozeer van alle kanten is bediscussieerd en wijsgeren in zulk een doolhof van duistere spitsvondigheden zijn gebracht, dat het begrijpelijk is als een verstandig lezer met rust gelaten wil worden en zijn oren sluit voor weer een discussie over zulk een onderwerp die hem niet wijzer kan maken noch amuseren.

– David Hume, *An Enquiry Concerning Human Understanding* (1748)

Kom (zeg ik), bewijs me dan maar dat dit dogma van u over deze menselijke hovaardij en leugen waar is.

– Maarten Luther, *De servo arbitrio* (1525)

Inhoud

Inleiding 9

Deel een: Bedreigde vrijheid

1 De demon 17

Deel twee: Verloren vrijheid

2 De neurowetenschapper 39

3 De geneticus 73

Deel drie: Herwonnen vrijheid

4 De kunstenaar 103

5 De dissident 121

Deel vier: Verminderde vrijheid

6 De psychopaat 139

7 De verslaafde 183

Deel vijf: Verdiende vrijheid

8 De filosoof 209

9 De kelner 237

Dankwoord 251

Noten 253

Register 265

Inleiding

In de schaduw van ons leven bevinden zich onze potentiële, niet-geleide levens. Ontelbare keren komen we voor een keuze te staan waarna er geen weg terug is. Op je zestiende van school gaan of je aanmelden voor de universiteit? Bij je partner blijven of kiezen voor een leven als vrijgezel? Wel of geen kinderen? Een nieuwe baan aannemen of je oude vertrouwde betrekking aanhouden? De bus of de trein nemen, hoewel je nu nog niet weet dat een daarvan die dag als wrak zal eindigen? Op dit moment had je heel veel andere dingen kunnen doen dan dit boek lezen, en als je niet snel op iets interessants stuit, pak je misschien wel een ander boek, ga je een rondje lopen of televisiekijken.

Elke dag opnieuw maken we talloze, grote of kleine, keuzes. Ook als gewoontedier hoeft je je niet elke dag hetzelfde te gedragen. Misschien begin je de ochtend altijd met een kop sterke koffie, maar op een willekeurig moment kun je daar een kop thee van maken. Maar je kunt natuurlijk niet alles doen wat je zou willen. Je kunt bijvoorbeeld niet de Geneefse Conventies herroepen of naar de maan springen. Maar zelfs als je zeer ingewikkelde of fysiek onmogelijke dingen uitsluit, is nog altijd sprake van een hele reeks handelingen die je zou kunnen verrichten. Binnen zekere grenzen ben je vrij om te doen of laten wat je wilt.

Dit kan een voor de hand liggende of zelfs banale waarheid over de menselijke aard lijken: een kwestie van gezond verstand. Maar al sinds de mens filosofeert, hebben sommigen het ontkend. En naar-

mate de wetenschap zich verder ontwikkelde, is de vrije wil steeds vaker als een illusie van de hand gewezen. Als je het werk van de grootste wetenschappers uit de voorbije paar honderd jaar leest, is het niet raar om te denken dat de wetenschap tegen de vrije wil is gekant. Volgens Charles Darwin is ‘alles in de natuur het gevolg van onveranderlijke wetten’, en aangezien de mens deel uitmaakt van de natuur lijkt hij hiermee aan te willen geven dat ook ons handelen door natuurwetten en niet door de individuele wil wordt bepaald.¹ ‘Alles wordt van het begin tot het einde bepaald door krachten die zich aan onze macht onttrekken,’ luidde de nog boudere bewering van Albert Einstein uit 1929. ‘De mens, groentes en kosmisch stof, alles danst op de maat van een mysterieuze, in de verte klinkende melodie, ten gehore gebracht door een onzichtbare fluitist.’² Een aantal jaren later dacht hij er nog hetzelfde over. ‘Ik geloof absoluut niet in de menselijke vrijheid in de filosofische betekenis van dat begrip.’³

Recenter schreef Stephen Hawking: ‘De initiële bouw van het universum kan door God zijn beschikt, maar ook het gevolg zijn van natuurwetenschappelijke wetten. In beide gevallen heeft het er echter alle schijn van dat het universum geëvolueerd is volgens die natuurwetenschappelijke wetten, dus dat we ons lot in eigen handen hebben, is een moeilijk vol te houden standpunt.’⁴ Wellicht de beruchtste uitspraak in dit verband is afkomstig van Richard Dawkins, die de mens beschreef als: ‘overlevingsmachines – robots die blind zijn geprogrammeerd om de zelfzuchtige moleculen die wij genen noemen in stand te houden.’⁵

De laatste jaren zijn deze en vergelijkbare opvattingen steeds meer gemeengoed geworden. De ontkenners van de vrije wil hebben de wind in de zeilen dankzij de neurowetenschap. Onze handelingen komen blijkbaar niet voort uit bewuste gedachtes, verlangens en intenties, maar uit onbewuste processen in onze hersenen, die veel van onze handelingen al in actie omzetten voordat we ons ook maar van iets bewust zijn. Neurowetenschapper Sam Harris, een van de fanatiekste recente ontkenners van het bestaan van de vrije wil, vat het als

volgt samen: 'De populaire opvatting van de vrije wil is gebaseerd op twee aannames: (1) iedereen had in het verleden anders kunnen handelen dan we hebben gedaan; en (2) we zijn de bewuste bron van het merendeel van onze huidige gedachten en handelingen.'⁶ Aangezien beide aannames de wetenschappelijke toets der kritiek niet kunnen doorstaan, lijkt het over en uit voor de vrije wil. In elk geval voor de 'populaire opvatting' daarvan.

De bewering dat de vrije wil een illusie is, klinkt inmiddels zo vaak dat ze regelmatig gepaard gaat met een veelbetekenend 'vanzelfsprekend'. Voorstanders van deze visie geven toe dat de illusie van de vrije wil zo krachtig is dat de ontkenning ervan geen of nauwelijks verschil maakt voor ons dagelijks handelen. Iedereen heeft het gevoel over een vrije wil te beschikken, zeggen ze, ook al komt hij of zij na enig nadenken tot de conclusie die niet te hebben. Maar deze nieuwe opvatting heeft wel gevolgen. Het belangrijkste gevolg is dat daarmee vraagtekens worden geplaatst bij onze ideeën over persoonlijke verantwoordelijkheid. Als we het standpunt huldigen dat al onze handelingen een oorzaak hebben waarop we geen invloed kunnen uitoefenen, dan kunnen we mensen niet langer met goed fatsoen moreel verantwoordelijk houden voor hun daden. Als niet van een vrije wil kan worden gesproken, lijkt dat met zich mee te brengen dat ook geen sprake meer kan zijn van schuld en persoonlijke verantwoordelijkheid, ofwel van de fundamenteën van de wet en de moraliteit. In het geval van moord bijvoorbeeld wordt ter verdediging van de dader vrijwel altijd aangevoerd dat hij ten prooi is gevallen aan krachten waarover hij geen controle kan uitoefenen. Nadat James Huberty in 1984 in San Diego eenentwintig mensen had doodgeschoten, werd beweerd dat zijn gewelddaad het gevolg was mononatriumglutamaten in het fastfood van McDonald's en van de lood- en cadmiumdampen die hij had ingeademd tijdens zijn werk als lasser.

Maar is het echt over en uit voor de vrije wil? Ik en met mij andere, grotere geesten denken van niet. Niettemin klopt het dat de algeme-

ne opvatting van de vrije wil niet voldoet. Die berust op de naïeve en simplistische aanname dat we onze biologie en geschiedenis kunnen negeren en in onbeperkte vrijheid alle keuzes kunnen maken die we willen. De twijfels rond de vrije wil verdwijnen niet door die helemaal te ontkennen, maar door beter na te denken over wat het werkelijk betekent om vrij te zijn in plaats van daarover gewoon maar iets aan te nemen.

De vrije wil is een kwestie van groot sociaal en politiek belang. Aan de ene kant staan degenen die stellen dat mensen te snel de schuld geven aan de maatschappij, hun genen, opvoeding of hersenen, en niet hun verantwoordelijkheid nemen. De toenmalige Britse premier John Major verwoordde het in 1993 als volgt: ‘De maatschappij moet wat meer veroordelen en wat minder begrip tonen.’⁷ Dit leidt tot de politieke beslissing om te bezuinigen op de sociale zekerheid en andere overheidsuitgaven en tot een justitieel beleid waarin ‘weekhartig’ medelijden plaats moet maken voor strafmaatregelen. Aan de andere kant wordt steeds meer benadrukt dat ons lot vaststaat door de combinatie van *nature* en *nurture*, onze natuurlijke aanleg en opvoeding. Een belangrijk overheidsrapport schreef in 2011: ‘Het is duidelijk bewezen dat de ervaringen van kinderen in hun eerste levensjaren sterk in verband staan met hoe zij later in hun leven presteren. En wel op een groot aantal terreinen, variërend van hun gezondheid en sociale gedrag tot aan hun maatschappelijke carrière en schoolprestaties. Resultaten uit recent neurowetenschappelijk onderzoek onderstrepen het belang van de eerste drie levensjaren van een kind.’⁸

Veel overheden passen inmiddels ook het systeem van het onbewust stimuleren van de burger toe. Door in te spelen op zijn onbewuste reacties en niet op zijn bewuste gedachten en overwegingen, wordt hij tot juist gedrag aangezet. Door middel van talrijke kleine manipulaties wordt de door het bewustzijn uitgeoefende controle omzeild. Als iemand bijvoorbeeld wordt voorgehouden dat ‘negen op de tien personen hun belasting op tijd betalen’, is hij ook eerder

geneigd op tijd te betalen, simpelweg doordat ‘de mens sterk wordt beïnvloed door wat anderen in zijn omgeving doen’, en niet doordat hij op basis van deze informatie bewust zijn gedrag aanpast.⁹

Door dit alles raken we de draad kwijt. Aan de ene kant het inzicht dat de persoonlijke verantwoordelijkheid moet worden gestimuleerd zodat mensen hun vrijheid in praktijk brengen. En aan de andere kant die voortdurende informatiestroom dat we willoze slachtoffers zouden zijn van onze genen, jeugd en omgeving en dat de vrije wil niet meer dan een product van de verbeelding is. We worden twee verschillende kanten op getrokken met tegengesteld beleid en verwarring in ons denken tot gevolg.

Gelukkig beschikken we over het benodigde gereedschap om de vrije wil op te kalefateren.

Het vraagstuk van de vrije wil is in de filosofiegeschiedenis zeer uitgebreid besproken, bediscussieerd en beschreven. Het goede nieuws is dat alle mijlpalen in de geschiedenis van het denken over de vrije wil zijn geïdentificeerd en tot in detail geanalyseerd. Het slechte nieuws is dat de kaart met deze mijlpalen, als gevolg van de gecompliceerde geschiedenis van het debat, een chaotisch geheel vormt en alleen bruikbaar is voor wetenschappers die de weg willen vinden op hun specifieke terrein. Mijn doel is niet zozeer om te beweren dat ik nieuwe ontdekkingen heb gedaan, maar om de kaart opnieuw te tekenen en zo de aandacht te vestigen op de mijlpalen en paden die het nuttigst zijn voor wie nu de weg zoekt.

Het door mij getekende pad kent vijf delen. Ik begin met een kort en selectief overzicht van de vraagtekens die in de geschiedenis van de westerse filosofie bij het idee van de vrije wil zijn gezet, om te kunnen vaststellen wat van oudsher de belangrijkste vragen zijn. Dit levert het noodzakelijke theoretische fundament op voor een onderzoek naar de belangrijkste bedreigingen voor de vrije wil die de huidige wetenschap naar verluidt in zich draagt. Vervolgens keer ik terug naar de basis en presenteer ik een visie op vrijheid die gebaseerd is op de menselijke ervaring en niet op de standaarddefinities

van vrijheid die allengs in de handboeken terecht zijn gekomen. Daarna behandel ik enkele gevallen waarin de vrije wil in het geding is, waarmee ik aantoon dat dit niet simpelweg een kwestie is van wel of geen vrije wil, maar van de mate van vrijheid die we werkelijk hebben. Ten slotte verzamel ik alle argumenten en beschrijf ik het soort vrije wil dat het nastreven waard is.

Om filosofische argumenten inzichtelijk te maken, kunnen gedachte-experimenten heel nuttig zijn. In dit boek beschrijf ik er een paar, maar ik raak er steeds meer van overtuigd dat het dwaas is om je daarop te verlaten wanneer in het dagelijkse leven voorbeelden te vinden zijn die verhelderder werken. In het geval van de vrije wil zijn er verschillende levende wezens die we kunnen bestuderen als het gaat over de beperkingen en bedreigingen van de vrijheid. Ik richt me in dit boek op vier archetypen: de kunstenaar en de dissident als voorbeelden van vrijheid, en de verslaafde en de psychopaat als exemplarisch voor hoe vrijheid beperkt kan worden.

De filosoof Saul Smilansky sprak namens velen toen hij me zei: 'In samenhang met de vrije wil staat veel op het spel. Het is een enorm belangrijk onderwerp. Het gaat om zaken als straf en zelfrespect, de rechtvaardiging voor zeer belangrijke maatschappelijke gebruiken, hoe we met elkaar omgaan, zoals we onszelf zien en hoe we naar personen kijken voor wie we waardering of respect hebben.' Er staat inderdaad heel veel op het spel, reden om onszelf niet te beperken tot de algemeen aanvaarde ideeën over de vrije wil. De vrije wil is niet wat die doorgaans gedacht wordt te zijn en evenmin wat velen willen dat die is. Ik hoop aan te tonen dat die eenvoudig niet kan zijn zoals doorgaans wordt aangenomen, en dat niemand de onmogelijke verwarring daarover zou moeten willen. De vrije wil waarover we wel kunnen beschikken, is niet alleen een waardevol, maar ook een nastrevenswaardig bezit.

DEEL EEN

Bedreigde vrijheid

De demon

Om te begrijpen wat de vrije wil inhoudt en waarom hij bedreigd wordt, kunnen we niet volstaan met de louter theoretische discussies daarover, maar moeten we naar de werkelijkheid kijken. Eerst moeten we echter begrijpen wat de salonfilosofische argumenten zijn geweest die de discussie tot op het punt hebben gebracht waar die nu staat. We kunnen dan het beste tweehonderd jaar teruggaan, naar de Franse wiskundige Pierre-Simon Laplace, die zich afvroeg wat er zou gebeuren als een enorm intellect elke natuurwet zou kennen en alles zou afweten van elk object in het universum. Het antwoord lijkt voor de hand te liggen: als God zou dit intellect alles kennen wat bestaat, alles wat ooit is geweest en alles wat nog komen zal.

‘We kunnen de huidige toestand van het universum beschouwen als het gevolg van zijn verleden en de oorzaak van zijn toekomst,’ schreef Laplace.

Een intellect dat op een zeker moment alle krachten zou kennen die de natuur in gang zetten en de plek van alle voorwerpen waaruit de natuur is samengesteld, zou, als dit intellect ook veelomvattend genoeg is om al deze gegevens aan een analyse te onderwerpen, in één enkele formule de bewegingen kunnen vangen van de grootste objecten en de kleinste atomen in het universum. Voor dit intellect zou niets meer onzeker zijn en hem zou zowel de toekomst als het verleden helder voor ogen staan.¹

Dit intellect staat bekend als ‘de demon van Laplace’. Vanaf het moment dat Laplace deze hypothese opstelde, worden filosofen geplaagd door gedachtes over wat hiervan het gevolg kan zijn. Dat kan worden verwoord in een makkelijk te begrijpen redenatie, die verontrustende gevolgen heeft, maar ogenschijnlijk als onvermijdelijk geldt: als alles wat in het universum gebeurt, voortkomt uit voorafgaande natuurlijke oorzaken en gevolgen, dan moet uiteindelijk ook alles wat ik doe voortkomen uit voorafgaande natuurlijke oorzaken en gevolgen. Alles wat ik zeg en doe, wordt veroorzaakt door gebeurtenissen in mijn hersenen, die op hun beurt ook weer worden veroorzaakt door gebeurtenissen in mijn verleden. De vrije wil is verdwenen. Net als het weer kan ik soms wat onvoorspelbaar zijn en onbestendig lijken, maar daarachter steekt slechts bewegende materie, voltrekken zich natuurwetten.

De belangrijkste implicatie van Laplaces gedachte-experiment voor de vrije wil wordt snel verkeerd geïnterpreteerd. Velen nemen aan dat de voorspelbaarheid van de toekomst het belangrijkste aspect daarvan is. De vrijheid van de wil ligt onder vuur omdat als je met honderd procent zekerheid kunt voorspellen wat er gebeurt een eventuele vrijheid geen enkel verschil maakt.

Voorspelbaarheid is echter lang niet zo’n groot gevaar voor de vrijheid van de wil als gedacht. Dit blijkt uit de redenatie dat de alwetendheid van God ten koste van de vrije wil zou gaan. Die luidt dat als God alles kent wat was, is en zal zijn, hij ook weet wat jij gaat doen, wat erop lijkt te duiden dat de toekomst vaststaat en dat je daar niets aan kunt veranderen. En als je niets kunt veranderen aan de toekomst, beschik je niet over een vrije wil.

Dat lijkt mij een onjuiste gevolgtrekking. Het kan ook zo zijn dat God gewoon in staat is in de toekomst te kijken en dan ziet wat jij vrijwillig hebt gedaan. Dat is niet fundamenteel anders dan het vermogen terug te kijken en dan zien wat je in het verleden vrijwillig hebt gedaan. Voor Gods alwetendheid is eigenlijk alleen maar vereist dat hij door de tijd kan reizen. Die hoeft totaal niet in te houden dat

de toekomst vastligt. Augustinus vatte dit in de vierde eeuw n.Chr. fraai samen: 'Hoewel God weet wat we in de toekomst willen, volgt daaruit niet dat het onze wil is die ons doet willen. Uw laakbare wil [...] houdt niet op een wil te zijn omdat God weet dat u hem gaat uitoefenen.'²

Het voor de hand liggende argument hiertegen is dat als God weet wat je morgen gaat doen, morgen op de een of andere manier al vastligt, en dat druist tegen de vrije wil in. Maar ik denk dat het probleem hier is dat de betekenis van 'vastligt' niet duidelijk is. Als we aannemen dat er maar één verleden, één heden en één toekomst is, dan ligt het verleden vast zodra een handeling is verricht. Maar dat houdt niet noodzakelijkerwijs in dat we niet vrij waren om die handeling te verrichten, want we denken ook dat we dingen anders hadden kunnen doen. Het enige verschil tussen ons en God is dat hij zowel in staat is om de band vooruit te spoelen om te zien wat er gaat gebeuren als om die terug te spoelen en te kijken wat er is gebeurd. Er is echter natuurlijk maar één band die vooruitgespoeld kan worden waardoor het lijkt dat de toekomst al 'vastligt'. Maar zoals terugspoelen ons in staat stelt om te zien wat mensen vrijwillig hebben gedaan, ook al is er maar één band en hebben ze maar één handeling verricht, kunnen we door vooruitspoelen zien voor welke handeling ze hebben gekozen, hoewel dat er eveneens maar één kan zijn.

Kortom, er zijn altijd heel veel gebeurtenissen mogelijk, maar slechts één vindt er daadwerkelijk plaats. Wie in de toekomst kan kijken, ziet simpelweg welke reeks gebeurtenissen zich heeft voltrokken. Dat is net zomin een reden om te denken dat de vrije wil geen verschil maakt voor de toekomst als om te denken dat hij niet van invloed is geweest op het verleden.

Hoewel ik redelijk overtuigd ben van de validiteit van dit argument zal wie niet in een alwetende god gelooft er niet van onder de indruk zijn. (Wie dat wel doet, zou ook in overweging kunnen nemen dat de meeste teksten die verondersteld worden door God ingegeven te zijn zich op het standpunt stellen dat we op z'n minst in be-

paalde mate zelf kunnen kiezen, dus iets klopt er dan niet aan het idee dat het bestaan van God een vrije keuze verhindert.) Naturalisten – degenen onder ons die denken dat alleen de natuurlijke wereld bestaat en er van bovennatuurlijke krachten geen sprake is – vinden de voorspelbaarheid niet zozeer belangrijk, als wel de *onvermijdelijkheid* van de toekomst als gevolg van de natuurwetten. Het wapen dat de naturalisten in de strijd brengen tegen de vrije wil is echter even ondeugdelijk als de alwetende God van de theïsten, en heet determinisme.

Determinisme komt in wezen neer op de stelling dat de demon van Laplace een theoretische mogelijkheid is. Wellicht zullen we nooit over genoeg kennis beschikken om met enige zekerheid de toekomst te kunnen voorspellen, maar het universum is in feite een soort machine die functioneert volgens onveranderlijke wetten. Dat betekent dat alle gebeurtenissen het gevolg zijn van de werking van deze wetten. Om een enigszins achterhaald beeld te gebruiken: atomen botsen op elkaar, binden zich, stoten elkaar af of worden juist tot elkaar aangetrokken en alles wat we zien, van het gras dat groeit tot aan componisten die muziek aan het schrijven zijn, is in wezen het onvermijdelijke gevolg van materie die op materie reageert. Overeenkomstig daarmee spruiten jouw gedachten en handelingen voort uit wat niet meer dan een ingewikkelde biologische machine is, uit je hersenen, die, zoals alle daarmee vergelijkbare systemen, van broccoli tot fruitvlieg, helemaal geen vrije wil nodig hebben om te kunnen functioneren.

De hedendaagse Amerikaanse filosoof Peter van Inwagen heeft het grote vraagteken dat het determinisme bij de vrije wil stelt, samengevat in zijn versie van wat het consequentie-argument wordt genoemd: ‘Als het determinisme waar is, dan zijn onze handelingen het gevolg van natuurwetten en gebeurtenissen in het verleden.’ Aangezien ‘wij niet de gebeurtenissen voor onze geboorte hebben kunnen bepalen en evenmin kunnen uitmaken wat de natuurwetten zijn’, volgt daaruit dat ‘wij ook niet de consequenties daarvan (waar-